

KRISTÓ GYULA

OROSZOK AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

A magyar történettudomány az elmúlt évtizedekben több alkalommal is kísérletet tett arra, hogy képet rajzoljon a keleti szláv (orosz) etnikum megtelepedéséről a IX–XIII. századi Kárpát-medencében. Nagy segítséget nyújtott ehhez a XIII. század elején élt gesztairó, Anonymus tudósítása, aki a honfoglalásra indult és Kijevben tartózkodó magyarokról írva jegyezte meg: „Hasonlóképpen az oroszok közül szintén sokan Álmos vezérhez csatlakoztak, vele együtt Pannóniába jöttek, és maradékuk különböző helyeken egészen a mai napig Magyarországon lakik.”¹ Melich János történeti magot látott ebben az anonymuși híradásban, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra: „A XI–XII. század orosz és magyar eseményei is alkalmasak voltak arra, hogy hazánkba orosz telepesek jöjjenek.” A Kárpát-medencei Orosz (Oroszi stb.) helynevek szórtágából arra a következtetésre jutott, hogy „itt nem egy időben, egy tömegben, egy nagyobb zárt területre való telepítés történt... Az ilyen eloszlású egynyelvű nép bevándorlásának különböző időkben kellett végbemennie”, azaz „orosz falvak tehát hazánkban a tatárdúlás előtt is, meg a tatárdúlás után is keletkeztek.”² Mályusz Elemér csak a népnevekből -i képzővel alakult helyneveket vizsgálta, s úgy találta, hogy a Csehi, Németi, Oroszi stb. nevű falvak királyi területen feküdtek, s e falvak életre hívója a királyi hatalom volt. A XI–XII. században a magyar királyok nem egy tömegben telepítették le az idegen etnikumokat, hanem „szétszórták a beköltözőket”, azaz beolvadásukra törekedtek.³ Györffy György 1958-ban közzétett munkájában lehetségesnek tartotta Anonymus nyomán, hogy oroszok csatlakozására akár Kijevnél, tehát a magyar honfoglalás előtt sor kerülhetett, de hangot ad ama vélekedésének is, hogy ez bekövetkezhetett a X. század végén, amikor „az orosz őskrónika 996. évi híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn.” Mindenesetre egy megbízható nyugati forrásban, a Hildesheimi Évkönyvben István fia, Imre címeiként megőrzött dux Ruizorum kifejezést Györffy György az oroszokra vonatkoztatja, s az orosz népnév későbbi időből dokumentált 'ajtónálló, testőr' jelentésének idevonásával arra a megállapításra jutott, hogy Imre herceg oroszainak, István király testőri seregének az alapeleme az orosz (rúsz) volt. Megállapítása szerint „az *Oroszi* helynévtípus -i-je azonban XI–XII. századi orosz településre mutat.”⁴ Hasonló álláspontot foglalt el Györffy György az általa össze-

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Edendo operi praeiit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini 1937. 47. (Magyar fordítása PAIS DEZSŐ tollából: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975.² 143.)

² MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929. 155–157., 165. Ld. még MELICH JÁNOS: Néhány magyar népnévről. Magyar Nyelv 1909. 338–339.

³ MÁLYUSZ ELEMÉR: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. 268–270.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 1958. 58., 71., 574–577.

állított Árpád-kori történeti földrajz eddig megjelent egyetlen kötetében is. Az abaúji Orosz településről azt jegyezte meg: „Nevét idetelepített oroszokról nyerhette”, a beregi Oroszról: „Nevét feltehetően a vár közelébe telepített orosz katonáskodó jobbagyóktól kapta”, a Bars megyében levő Oroszi falvakról: „Nevét itt lakó oroszokról (királyi testőrökről?) kapta”, míg a bihari Oroszról pedig: „Orosz katonai telepítés, talán törzsi helynevek korából.”⁵

Történettudományunk az elmúlt évtizedek során több fontos megállapításra jutott az oroszok magyarországi jelenlétét illetően az Árpád-korban. Uralkodóvá vált az a nézet, hogy az oroszok jelentős csoportjai már igen korai időszakban Magyarországra kerültek. Általánosan elfogadásra talált, hogy ezek az oroszok királyi telepítés eredményeképpen jutottak olyan lakhelyekhez, amelyek nevükben is utalnak lakóik orosz etnikumára. Mályusz Elemér egyenesen úgy fogalmazott: nem szorul magyarázatra, hogy Csehinek, Horvátinak, Németinek, Oroszinak azt a falut mondták, amelynek lakói csehek, horvátok, németek, oroszok voltak. Elvékonyodott az a lehetőség, hogy a népnévvel egyező vagy ahhoz hasonló alakú falunevek személynévi eredetűek lennének, Mályusz Elemér ezt írta 1939-ben: „Azt hisszük, hogy a teljesebb okleveles anyag alapján vagy az egyes helységek környezetének részletesebb megvizsgálása után nem egy ma kétséges eredetűnek látszó faluról mutatható majd ki, hogy nem Horvát, Cseh vagy Orosz nevű ember után kapta nevét, hanem több idegen eredetű család emlékéét őrzi.”⁶ Végső fokon tehát a kutatás mai állása szerint az Orosz, Oroszi stb. helynevek nagy száma mintegy automatikusan azt jelenti, hogy oroszok viszonylag jelentős számban képviseltették magukat az Árpád-kori Magyarországon.

A helynévadás motivációinak vizsgálata azonban arra mutat, hogy a helynevek nem alkalmasak ilyen jellegű következtetések levonására. Mindenekelőtt nem szabad szem elől téveszteni, hogy a lakosok etnimuma csak egy a végtelen számú helynévadási indíték sorában. Következésképpen a helynevekkel szemben nem lehet olyan kutatói igényrel fellépni, mintha azok hiánytalanul tükröznék azt, hogy hol, az Árpád-kori Magyarország mely településén éltek oroszok. Azt sem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a helynevek elnevezése sokkal konzervatívabb, mintsem hogy módjában állna pontosan tükrözni — egyebek mellett — a lakosok etnikumának változását. Nem szabad tehát meglepődnünk, ha már a korai időszakban, a XI. században ismerünk olyan települést, amely a besenyők faluja volt, de mégis Taszár nevet viselt. A Valkó megyei Šid a XIV. század végén mint oroszok faluja (possessio rutenorum) szerepel, de nevéből nem derül ki lakóinak ekkori etnikuma. Ugyancsak nem maradt helynévi nyoma azoknak az oroszoknak (genere Rutheni), akikről 1214-ben a Bán falubeli krasznai várnepek azt állították, hogy közibük valók. A perbe vontak azonban igazolták szabad voltukat, amiből arra lehet következtetni, hogy talán király által telepített s kiváltságolt oroszok voltak.⁷ Érdekesen vetíti elénk az etnikum kérdését a párhuzamos helynévadás, vagyis amikor különböző etnikai közösségek egyazon időben különböző helynévadási indítékok alapján nevezik el ugyanazt a települést. Az Erdélyben fekvő Szerdahely (a mai Mercurea Sibiului) német neve Reussmarkt, s a helység már a XIII. század végén e néven (Ruhcmark, Ruzmark) fordul

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 126., 546. 465., 649.

⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: a 3. jegyzetben i. m. 266., 273.

⁷ KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged 1976. 64—65.; KARÁCSONYI JÁNOS—BOROVSKY SAMU: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 180.

elő.⁸ E települést tehát mind a magyarok, mind a németek piaca alapján nevezték el, de míg a helység magyar neve a hetipiac napjára, szerdára utal (s a román elnevezés is ezt tükrözi), addig a németek Reussmarkt 'oroszvásár' elnevezése közelebbről nem ismert módon a piacot, illetve magát a helységet az oroszokkal hozta kapcsolatba. Oroszországi kereskedők bizonyíthatóan megfordultak az Árpád-kori Magyarországon. Egy 1214. évi hamis oklevélből tudjuk, hogy a Borsod megyei Szalonta, amelyet a XII—XIII. század fordulóján mint szabad vásárt (liberum forum) Oroszországból jövő kereskedők is látogattak, egy per révén a kereskedők tulajdonába került, akik azt eladták.⁹ Az erdélyi Reussmarkt és oroszországi kereskedők borsodi jelenléte arra mutat: Orosz- helyneveink keletkezésében korántsem csak királyi telepítésnek juttathatunk szerepet. Ezt további példáink is megerősítik. Temes megyében 1177. évi oklevél szól egy orosz etnikumú egyén házáról (domus Ruteni). Felvetődött, hogy ebből a magból fejlődött ki a megye középkori Oroszi nevű faluja.¹⁰ Ha ez igaz, annak is bizonyosságát szolgáltatja, hogy az Oroszi (Csehi, Horváti stb.) nevű falvakban nem lehet oroszok (csehek, horvátok stb.) által nagy számban lakott falut látni. Alkalmassint a tulajdonos orosz etnikuma elégséges alap lehetett ahhoz, hogy Orosz (Oroszi stb.) nevű település keletkezzék. A már említett Valkó megyei Šidről, amelyet 1393. évi oklevél oroszok falujának nevez, ugyanebből a diplomából az derül ki, hogy korábbi tulajdonosa az utódok nélkül elhalt, orosz etnikumú (similiter Ruteni) Péter fia Mihály volt.¹¹ Valószínű, hogy lényegi kapcsolat lehet a település oroszok falujaként történt minősítése és magtalanul meghalt tulajdonosának (esetleg az előbbi tulajdonosoknak) orosz etnikuma között. Györffy György történeti földrajzának borsodvármegyei fejezetében írja: „1279-ben merül fel Szeimerén egy Vruz nevű birtokos, aki 1 ekényi földjét elcseréli egy másik szemerei földért. 1333-ban Szemere egy Orosz nevű birtokkal szomszédos, amely nevét alighanem a fenti Vruz-ról nyerte.” Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Orosz személynév is lehetett Orosz helynév névadója. Nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Györffy György az ugyancsak Orosz hangalakot mutató bihari helységet (amelyre az első adat a XIII. század elejéről való) „orosz katonai telepítés”-nek minősíti, amely „talán a törzsi helynevek korából”, azaz a X. századból való.¹² Mindenesetre azt a lehetőséget kizárni, hogy esetleg itt is személynévi eredetű helynévvél állunk szemben, a borsodi példa alapján nem lehet. Korábbi kutatás már rámutatott arra, hogy a XI—XII. századból eredeztetett -i képzős (vagyis Oroszi alakot mutató) helynevek egyike-másika szintén későbbi alakulás. Mályusz Elemér szerint a „Szentendrei-szigeten fekvő mai Kisoroszi, amely talán azonos a XIV. század végén Pilis megyében szereplő Orosz-szal..., feltehetőleg későbbi kitelepülés eredménye. Valószínűleg ugyanígy képzelhető el a Nógrád megye északi részében, a zólyomi határ mellett fekvő Divényoroszi (Thranova) keletkezése is.”¹³ Összesen 74 Orosz- (illetve Rusz-, német Reuss-, román Ruș-) helynevet lajst-

⁸ Az Orosz, Oroszi stb. helynevek adattárát ld. KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 13—14. Szerdahely adatait ld. KNIEZA ISTVAN: Keletmagyarország helynevei. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 1943. 252.; CORIOAN SUCIU: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I. București 1967. 390.

⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII. 5. Stvdio et opera GEORGII FEJÉR. Budae 1841. 208.

¹⁰ KRISTÓ GYULA: a 7. jegyzetben i. m. 63.

¹¹ Zsigmondkori oklevéltár I. (1387—1399). Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1. Bp. 1951. 3021. szám.

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: az 5. jegyzetben i. m. 797., 649.

¹³ MÁLYUSZ ELEMÉR: a 3. jegyzetben i. m. 282.

romba foglaló adattárunk legtöbb helységéről nem állapítható meg sem a névadás közvetlen indítéka, sem a település keletkezésének időpontja. Ezeknek nagyobbik része (elsősorban a -falu, -falva, -fa, -dorf stb. utótagú helynévi anyag) általában aligha tartozik a helynevek legkorábbi rétegéhez. A fennmaradó részről viszont a rendelkezésünkre álló s fentebb elősorolt példaanyag sejtetni engedi: nem minősülhetnek a helynévadási indíték szempontjából egységesnek. Egyesek közülük orosz kereskedőknek, tulajdont szerzett magányos orosz etnikumú egyéneknek, Orosz személynevet viselőknak köszönhetik elnevezésüket, s csak szerény méretekben tételezhetjük fel, hogy királyaink tudatos szándékkal jelentős orosz népességet telepítettek volna le Magyarországon.

Sajátos fejezetét jelenti az oroszok Árpád-kori magyarországi tartózkodásának Imre herceg *dux Ruizorum* címe, illetve annak Györffy György által adott értelmezése. Györffy ekként vélte megoldani a *dux Ruizorum* talányát: „Az egykorú Hildesheimi évkönyvek szerint Imre halálakor, 1031-ben a *dux Ruizorum* címet viselte. Hogy ez a rejtélyes cím mit jelent, megmagyarázza a soron következő trónörökös címe. Imre halála után István király, most már az egész dinasztiát mellőzve, nővére fiát, a velenicei Orseolo Pétert jelölte utódnak, akit a XI. századi Szent István-legenda szerint serege vezérévé tett (*exercitui suo prefecerat ducem*). Ezen a királyi testőrséget szokás érteni. A *dux Ruizorum* 'oroszok vezére' mindenestre azonos a *dux exercitus regis*-szel, a királyi sereg, a testőrség vezérével. A megoldást a régi magyar *orosz* szó nyújtja, melyet Párizs-Pápai szótára 1767-ben még a következő jelentéssel jegyezt fel: »orosz: Janitor, Satelles; ein Thorhüter, Portner, Trabant«. A szó ilyenféle jelentése az *orosz* népnév mai jelentése mellett az egész középkoron át kimutatható.” Györffy szerint tehát a *dux Ruizorum* az oroszoknak is mondott királyi testőrök vezetőjének címe volt. S hogy István király testőri seregének etnikai alapeleme „az orosz (rúsz) volt, azt maga a foglalkozásnévvé vált népnév is elárulja.”¹⁴

A *dux Ruizorum* talánya régóta foglalkoztatja a magyar történettudományt. Noha Pauler Gyula immár közel egy évszázaddal ezelőtt úgy foglalt állást, hogy „a »dux Ruizorum«... félreértés, a mi elég gyakran fordul elő középkori krónikásoknál, vagy valami tollhiba lehet, s nem érdemi meg azt a sok, gyakran élesesű kombinatiót, melyeket e szavak magyarázatára tudósok és tudatlanok pazaroltak”,¹⁵ a nagy tekintélyű kutató véleménye nem szegte kedvét a rejtélyt megoldani akaró próbálkozásoknak. Az értelmezésbeli bizonytalanság kiindulópontja az, hogy a *dux Ruizorum* cím ruiz tagjának az értelme vitatott. Marczali Henrik szerint a ruiz az osztrákokra vonatkozik, ugyanis „az oroszok még a XII. században is ruizoknak nevezték az osztrákokat.”¹⁶ Györffy György értelmezésében a „*Ruiz* alak a középfelnémet *Riuze* 'orosz' ...alaknak felel meg.”¹⁷ Magunk a Györffynél olvasható megoldás felé hajlunk, vagyis a *dux Ruizorum* címben 'oroszok vezére (hercege)' értelmű címet gyanítunk, ahol a Ruiz akár a Riuzból — amint Györffy véli —, akár a Ruz, Ruzz. szavakból romolhatott. Egyebekben azonban nem tudjuk magunkévá tenni Györffynek fentebb részletesen idézett okfejtését, illetve okfejtésének végeredményét.

Két körülmény szól a Györffy által adott magyarázat valószínűsége ellen. Az egyik: téves az a kiindulópont, hogy a rejtélyes *dux Ruizorum* címet „a soron következő trónörökös címe” magyarázza meg. A nagyobbik István-legenda nem hagy kétséget abban a vonatkozásban, hogy nem egyazon időben kerített sort István király

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574., 577.

¹⁵ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1893. 530. old. 152. jegyzet.

¹⁶ MARCZALI HENRIK: Magyarország története. Bp. 1911. 74.

¹⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574. old. 75. jegyzet.

unokaöccsének, Péternek utódává történt kijelölésére és a királyi sereg vezetőjévé történt kinevezésére. E legenda kronológiája szerint 1031-ben meghalt Istvánnak „immár egyetlen fia”, Imre, akit utódának tekintett, s minden igyekezetével azon volt, hogy „utána országának ő [Imre] kerüljön élére”. Meggyászolta szeretett fiát, majd „teljes valójával az isteni irgalom bőkezűségének keresésére adta magát.” Egyházakat és egyháziakat ajándékozott meg, „minden pénzbeli jövedelmét... zarándokokra, özvegyekre, árvákra költötte”. Amikor pedig „láz vette le lábáról, s mikor már nem volt kétséges hamari halála, előszólította a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy helyette a Velencében született Pétert, nővérének fiát választják királynak, akit már korábban magához hívatott, és seregének vezérévé nevezett ki; majd atyailag intette őket, hogy őrizzék meg az igaz hitet.”¹⁸ Az utolsóként idézett szöveg latin eredetije kétféle módon is, részint a *iam dudum* szavak kitételével, részint pedig a *prefecerat* ige praeteritum perfectum alakjával, egyértelműen utal arra: Péter királlyá jelölését megelőzte a királyi sereg élére állítása. Ez önmagában bizonyítja, hogy a király által kijelölt trónörökös méltósága és a királyi sereg vezetése nem volt szorosan összekötve egymással. Méginkább világossá válik ez, ha a nagyobbik István-legenda kronológiájától eltérően, de a korszak tényei (mindenekelőtt a Vazul-féle merénylet) által sugallt kronológia alapján arra a következtetésre jutunk, hogy István rögvest Imre fiának halála után Pétert jelölte utódának,¹⁹ aki ezt megelőzően, talán már az 1026. évvel kezdődő magyarországi tartózkodása óta a királyi sereg élén állt. Ha ez igaz, akkor Imre 1031-ben nem lehetett a királyi sereg vezetője, tehát a *dux Ruizorum* cím nem jelentheti a királyi sereg (mint Györffy mondja: a királyi testőrség) vezetői rangját.

A másik: teljesen valószínűtlen, hogy az orosz népnév már 1031 előtt ajtónállót, illetve testőrt jelentett volna, azaz hogy foglalkozásnévvé alakult volna. Ehhez túlságosan későn, csak a XVI. századtól kezdve jelennek meg az adatok, egyebek mellett Calepinus szótárában, ahol az orosz főnév jelentése: 'ajtónálló, Türhüter'.²⁰ Analógia-ként hivatkozhatunk a Schweizer 'svájci' szóra, amely a XVI. században ugyancsak 'ajtónálló' jelentést kapott. Hansgerd Göckenjan is úgy látja, hogy az orosz népnév csak a kései középkorban vált a magyar királyi udvarban a testőr és ajtónálló szolgálatokat jelölő foglalkozásnévvé.²¹ Fontos leszögezni, hogy az ellenvetésnek nem általános megfontolásból eredő oka van, semmiesetre sem abból fakad, mintha népnevek a korai időben nem válhattak volna foglalkozásnévvé. Frappáns bizonyítékot szolgáltat erre az 1111. évi zabori oklevél, ahol a királyi kincstár kezelőit „magyarul” kálizoknak nevezik,²² holott a káliz eredendően egy iráni nyelvű nép neve. Az orosz népnév 'ajtónálló, testőr' jelentésű foglalkozásnévvé válásáról valló adatainkat fél-ezer év választja el a *dux Ruizorum* adattól. Külön bizonyítékok híján tehát teljesen valószínűtlennek kell minősítenünk azt, hogy egy, a XVI. századtól kezdve dokumen-

¹⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Budapestini 1938. 390—392. (Magyar fordítása KURCZ ÁGNES tollából: István király emlékezete. Magyar Helikon 1971. 49—51.) A kritikus hely latin szövege: „cum eis tractavit de substituendo pro se rege, Petro videlicet sororis sue filio, quem in Venetia genitum ad se vocatum iam dudum exercitui suo prefecerat ducem, deinde monuit eos paterne fidem orthodoxam servare.”

¹⁹ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* XVIII. Szeged 1965 20. Ld. még GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 376—380. — Más kronológiát ad HÓMAN BÁLINT(—SZEKFÜ GYULA): Magyar történet I.² Bp. 1935. 235—237.; SZEKFÜ LÁSZLÓ: Gellért, marosi püspök. Világosság 1976. 94.

²⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1970. 1093.

²¹ HANSGERD GÖCKENJAN: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittellalterlichen Ungarn*. Wiesbaden 1972. 66.

²² FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. 42.

tált másodlagos jelentés mintegy 500 évvel korábban meglelt volna. Annál kevésbé gondolhatunk erre, mivel rendelkezünk olyan adattal, amelyik ezt az amúgy is szinte kizárható lehetőséget tovább szűkíti. Szakirodalmi utalásból ismerjük azt az 1326. évi oklevelet, hogy a Nógrád megyei Nagyoroszi „első lakóit Kálmán király hívta be Galicziából, s kir. udvari ajtónállókká tette őket.”²³ Györffy György kutatásából tudjuk, hogy XV—XVI. századi királyok (Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos) olyan feltétellel biztosítottak adómentességet a Nógrád megyei Nagy- és Kisoroszfalvának, hogy — mint a kiváltság szövege a király nevében mondja — „a mi oroszaink... saját költségükön két ajtónállót vagy kamarást tartoznak a királyi udvarban tartani”.²⁴ A nagyoroszi példa világosan mutatja: egy Kálmán király nevéhez fűződik a kezdeményezés, hogy az oroszországi Halicsból behívott orosz etnikumú elemek lássák el udvarában az ajtónállói posztot. Mint lehetőséget vetjük fel, hogy az orosz feleséggel rendelkező Kálmán király (1095—1116) mellett legalább ilyen alappal gondolhatunk arra a Kálmánra, IV. Béla király testvéröccsére, aki a XIII. század elején Halics királya volt, s utóbb — királyi címe megtartásával — Szlavónia hercege lett. Mint halicsi uralkodónak nyilván volt módja orosz területről magával hoznia népelemeket, amint bizonyosan tudjuk, hogy 1215-ben, amikor a novgorodi Msztiszláv időlegesen megdöntötte Kálmán halicsi királyságát, Kálmán halicsi híveivel együtt menekült Magyarországra.²⁵ A gyakorlat tehát, hogy királyok (királyi hercegek) ajtónállói oroszok legyenek, adatszerűen nem korábbi a XII., de még inkább a XIII. század elejénél. Ám ahhoz, hogy a gyakorlat rendszerré váljon, az volt szükséges, hogy következetesen oroszok lássák el a testőri feladatokat. Ezt részint a XV—XVI. századi királyok Nagy- és Kisoroszi orosz lakóira vonatkozó előírása bizonyítja, részint pedig az orosz népnév jelentéstágulása. Ahhoz ugyanis, hogy a káliz a királyi kincstár kezelőjévé válhasson a magyar nyelvben, az orosz pedig ajtónállóvá, testőrré, az volt szükséges, hogy rendszeresen kálizok lássák el a királyi kincstár adminisztrációját, illetve rendszeresen oroszok — mint látjuk: Oroszországból telepített, Oroszi nevű falvakban lakó orosz etnikumú népelemek — strázsáljanak a királyok és királyi hercegek ajtóit előtt, s alkossák azoknak testőrségét. Kronológiailag fejtegetéseinkkel egybevág, hogy ajtónállókkal — tulajdonképpen a királyi ajtónállók mesterével mint udvari méltósággal — az 1260-as években találkozunk legkorábban, amikor IV. Béla király és István ifjabb király janitorai bukkannak fel.²⁶ A tényleges ajtónállók vagy testőrök egy maroknyian lehettek, testületük nyilván sem a XI. században, sem később nem azonosítható a királyi sereggel, s a XIII. századi adatok — amikor az ajtónállók élén tehetős nemesek álltak — arra mutatnak: nem volt olyan jelentős szerepe, hogy egyenesen királyi herceget, István trónjának kijelölt örökösét igényelte volna vezetőjeként. A dux Ruizorum cím tehát azért sem utalhat az orosz etnikumú királyi testőrség vezetőjének posztjára, mert a XI. század elején még bizonyos hiányzott az orosz népnév később kialakuló foglalkozásnévi jelentése, illetve mert a valóban orosz etnikumú elemekből álló ajtónállói intézmény egy vagy két évszázaddal későbbi eredetű, mint maga a dux Ruizorum cím.

Úgy tűnik tehát, hogy Imre herceg dux Ruizorum címe egyszerűen az ’oroszok vezére (hercege)’ titulushoz felel meg. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a XI. század elején összefüggő tömbben éltek volna Magyarországon oroszok, akiknek élén állt volna

²³ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. 93. Ld. még NAGY IVÁN: Nagy-Oroszi mezőváros helynevei. Magyar Akadémiai Értesítő 1857. 597.

²⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574—575.

²⁵ HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 335. Ld. KRISTÓ GYULA: Magyarország története 1116—1242. (kézirat).

²⁶ WERTNER MÓR: Az Árpád-kori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 670.

Imre, Istvánnak kijelölt trónörököse? Határozottan igenlőt választ fogalmazott meg V. P. Susarin: „I. István alatt, nyilvánvalóan, valamilyen fokon megőrződött azon területek különállása, amelyek önálló kormányzók hatalma alatt álltak. Így lehet ítélni ama tény alapján, hogy István fiának, Imrének külön terület volt alávetve, ahol keleti szlávok, régi oroszok (ruszok) telepedtek meg. A Hildesheimi Évkönyv megőrizte a ruszok hercege (dux Ruisorum) címet.”²⁷ Magunk is úgy látjuk: Imre egy tömbben megtelepedett orosz etnikumú népesség élén állott, amely komoly politikai súlyjal kellett hogy rendelkezék, ha István trónörökösét rendelte élükre. Alkalmassint ez az oroszok lakta terület fordul elő egy XII. századi nyugati forrásban (*Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis*), amely arról tudósít, hogy a salzburgi érsek követét a magyar királyhoz (II. Istvánhoz vagy II. Bélához) irányították, „aki akkor az oroszok marchiájában tartózkodott.”²⁸ Pauler Gyula e marchia Ruthenorumot, a király tartózkodási helyét Álmós régi hercegségének — a XI. századi dukátusnak — a területére helyezte, amely az orosz határhoz közel esett, s ezt a marchiát Zemplén, Ung déli részén, illetve Eger vidékén kereste.²⁹ Újabban V. T. Pasuto is úgy foglalt állást, hogy itt magyar—orosz határmenti területről van szó a Kárpátok térségében, amelyet vegyes lakosság lakott.³⁰ Véleményünk szerint e rutén marchia a szó szoros értelmében határőrvidék, ugyanolyan határterület, mint pl. a Szerémség, amelyet a középkorban Marchiának is hívtak.³¹ A marchia Ruthenorumot és — a megfelelés fennállása esetén — azokat a ruszokat, akik élén Imre herceg állott, a középkori Magyarország valamelyik határterületén kell keresnünk. A természetesen adódó északkeleti vidék (a Pauler által is említett Zemplén, Ung) mellett komolyan számításba vehető a nyugati határterület.

Anonymous Árpád fiáról, Zolta vezérről és Nyugat-Magyarországról szólva írja: „Hogy a legutóbbi vidéken várat emeljenek, az oroszok feladatául szabta, akik nagyapjával, Álmós vezérrel Pannóniába jöttek.”³² Az Anonymous említette nyugat-magyarországi vidéken található Oroszvár (a mai Rusovce). Mivel Oroszvár e néven minden bizonnyal létezett Anonymous korában,³³ aligha férhet kétség hozzá, hogy a névtelen jegyző a szerinte a X. században oroszok által emelt várban Oroszvárt látta. Nem dönthető el Anonymous alapján, hogy P. mester azért helyezett-e korai időpontban oroszokat Oroszvár vidékére, mert az Oroszvár helynév ezt sugalmazta neki, vagy pedig esetleg azért, mert oroszok még Anonymous korában is éltek ott. Noha nem túlságosan gyakori a népnév + vár összetétel helynévi anyagunkban, de Kozárvár, Saxoniauara, Szászvár³⁴ előfordulása nem is teszi kizárttá ilyenek létét. Van realitása an-

²⁷ История Венгрии в трех томах I. Отв. ред. В. П. Шушарин. Москва 1971. 122.

²⁸ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. Budapestini 1938. 2326.: „nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur.”

²⁹ PAULER GYULA: a 15. jegyzetben i. m. I. 2. Bp. 1899. 239. és 476. old. 436. jegyzet.

³⁰ В. Т. Пауто: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968. 334. old. 5. jegyzet. — A szovjet helytörténeti irodalomban is előfordul az a feltételezés, hogy a Szovjetunió Kárpátokon túli területe (Zakarpattye) a XI—XIII. században külön kormányzóval (dux Ruizorum) rendelkezett, ami az ott nagy tömbben élő szlávság bizonyítékául szolgál. Erre ld. NÉMETH PÉTER: Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 5. Debrecen 1975. 14. Zakarpattye ezredforduló körüli történetének újabb összefoglalása: E. A. Балагури—С. I. Пеняк: *Закарпаття — земля слов'янська*. Ужгород 1976.

³¹ A szerémi Marchiára ld. GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1952. 338—339.

³² *Scriptores rerum Hungaricarum* I. 113. (Magyar fordítása Pais DEZSŐ tollából: az 1. jegyzetben i. m. 180.)

³³ CSÁNKI DEZSŐ: a 23. jegyzetben i. m. III. Bp. 1897. 676.

³⁴ KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: a 8. jegyzetben i. m. I. 12., 29.

nak, hogy a névadási indíték szempontjából az Oroszvár helynévben ne elsősorban Orosz személynevet, hanem orosz etnikumot keressünk. Oroszvár vidékének helynévanyaga határozottan arra mutat, hogy e területen valaha szlávok éltek. Moór Elemér szerint a Lajta és a Duna közének helynévanyaga teljesen szláv és magyar. Az Oroszvár határában levő Olona név kifejezetten orosz eredetre vall. Az oroszok idekerültéről Moór akként nyilatkozott, hogy a korai Árpád-korban valamelyik magyar király az Óvár—Hainburg—Bécs főút biztosítására oroszokat mint határőröket telepített itt le, s a terület központja ezek után nyerte Oroszvár elnevezését.³⁵ Lényegében hasonló nézetet képviselt Kniezsa István is. Szerinte a szláv földrajzi nevek főképpen a Kimléltől Oroszvárig terjedő szakaszon a Kis-Duna mentén és annak közvetlen szomszédságában találhatók. Oroszvárról neve alapján feltételezhető, hogy lakói azok az orosz vendégek voltak, akiket az ország védelmére valamelyik fejedelmünk telepített le. Fettich Nándor nyomán Kniezsa még azt is felhozta, hogy Oroszvárról szlávnak látszó régészeti lelet van,³⁶ de az újabb, 1942—1943. évi ásatás során ott felszínre került teljes lócsontváz³⁷ ezt az etnikai minősítést kétséssé teszi.

Felvethető tehát, hogy Imre azoknak az oroszoknak az élén állt, akiket 1031-et megelőzően egy tömbben telepítettek le Magyarország nyugati határvidékén. A betelepítés pontos ideje nem állapítható meg, 1031 csupán terminus ante quemként szolgál. Mi indokolhatja, hogy István király kijelölt utóda a Nyugat-Magyarországon élő oroszok élére került volna? Imre rangja nem a határvármegye, a marchia élén álló határispán, a marchio vagy comes confinii rangja.³⁸ A kiváltságolt oroszok nyilván a XI. század első évtizedeiben kívül maradtak a formálódó magyarországi vármegyeszervezet keretein, s mint privilegizált, egy tömbben élő etnikum tagjai külön vezetővel rendelkeztek. A dux Ruizorum, az 'oroszok vezére (hercege)' tiszt analógiája a magyar fejlődésben a korábbi időkben a X. század közepi, három törzs élén álló kabar törzsfő méltóságában, a későbbi időkben pedig a székely és szász ispánok rangjában található meg.³⁹ A nyugat-magyarországi oroszok nagy politikai fontosságra nem csupán határvédő szerepük miatt jutottak, hanem az 1020-as évek közepén a magyar—német viszonyban bekövetkezett változás miatt is. 1024-ben ugyanis meghalt István sógora, II. Henrik császár, s a német trónon II. Konrád követte, aki véget vetett a magyar—német kapcsolatokat több évtizede jellemző békés és baráti állapotnak, s nyíltan Magyarország alávetésére, meghódoltatására tört. Ellenséges szándéka már akkor világosan kitűnt, amikor Luxemburgi Henrik bajor herceg 1026. évi halála után a bajor hercegi székbe az anyai ágon a bajor hercegi családból származó Imre helyett saját fiát, a későbbi III. Henrik császárt ültette.⁴⁰ Küszöbön állt egy német birodalmi támadás Magyarország ellen. Nem kizárt, hogy ez a politikai helyzet szülte Imre herceg dux Ruizorum méltóságát, amikor kiváltképpen fontossá vált a nyugati határok

³⁵ ELEMÉR MOÓR: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936. 39., 259.

³⁶ KNEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI-ik században. SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938. 425.

³⁷ FEHÉR GÉZA—ÉRY KINGA—KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk. SZÓKE BÉLA. Bp. 1962. 64—65.

³⁸ A magyarországi határispánokra ld. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 170.; ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 28. jegyzetben i. m. I. Budapestini 1937. 93.

³⁹ Kabar törzsfő: MORAVCSIK GYULA: Biborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzója. Bp. 1950. 174—175. Székely ispán: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV. 1. Budae 1829. 22. Szébeni (szász) ispán: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. VON FRANZ ZIMMERMANN—CARL WERNER. Hermannstadt 1892. 34.

⁴⁰ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 28. jegyzetben i. m. I. 358.

védelme. Marczali Henrik akként foglalt állást, hogy az 1030. évi német—magyar háború folyományaként a németek lemondtak a Lajta és Fischa, valamint a Fischa torkolata és a Morva közötti területről, s István ennek az osztrákok lakta területnek a kormányzását bízta Imrére, amit a dux Ruizorum cím mutat, hiszen — Marczali szerint — ebben a titulusból az osztrákoknak oroszok által használt ruiz elnevezése tükröződik.⁴¹ Ha Marczalinak lenne igaza, csak igen rövid ideig viselte volna Imre a dux Ruizorum címet, hiszen a német területeket magyaroknak átengedő béke 1031 nyarán jött létre, s Imre már 1031. szeptember 2-án meghalt.⁴² Magunk sem gondolunk arra, hogy a dux Ruizorum címnek előzménye vagy folytatása lett volna. Az 1020-as évek második felében a német—magyar határon előállt veszélyes helyzet indokolta, hogy a királyi család nagy jövőre hivatott tagja álljon időlegesen a határvédő oroszok élére. Imre halálával a személyre szólóan számára megalkotott dux Ruizorum cím is elenyészett, s a nyugat-magyarországi oroszok lassan beolvadtak a magyarországi vármegyeszervezetbe, amint erre a XII. századi marchia Ruthenorum kifejezés utal. Néhány évszázad elteltével a nyugat-magyarországi oroszok elmagyarosodtak, amint ezt a szláv (orosz) helynévi anyag mellett feltűnő magyar toponímia mutatja.

Dolgozatunk eredményeképpen megállapítható, hogy a Nyugat-Magyarországra 1031 előtt történt s az oroszokat egy tömbben elhelyező telepítéstől el kell választanunk azokat az — elsősorban helynévi — adatokat, amelyek szerint elszórtan az ország különböző pontjain oroszokkal, oroszok lakta településekkel lehet találkozni. Ezeknek csak egy része minősül királyi telepítésnek (mint Kálmán király telepítő akciója Nagy- és Kisoroszi helységekből), más része különböző időpontokban megtörtént spontán bevándorlás vagy kereskedelmi tevékenység eredménye. Önmagában az Orosz- helynév megléte tehát nem jelenti nagy tömegű orosz etnikumú népesség tudatos, király általi és egészen korai időpontban lebonyolított betelepítését, ugyanakkor az Orosz- helynevek Orosz személynévtől való eredete még azt is megkérdőjelezi, hogy az Orosz- nevű helységben a helynévadás indítékát szolgáltató egyéntől eltekintve éltek-e egyáltalán oroszok. Vizsgálati eredményeink az adatok gondos, egyenkénti mérlegelésének szükségességére hívják fel a figyelmet.

⁴¹ MARCZALI HENRIK: a 16. jegyzetben i. m. 74.

⁴² GYÖRFFY GYÖRGY: a 19. jegyzetben i. m. 313., 375.

Gyula Kristó

РУССЕ В ВЕНГРИИ В ЭПОХУ АРПАДОВ

В первой части работы автор исследует топонимы, такие как *Orosz*, *Oroszi*, известные в Венгрии Средневековья. Речь идет о селениях, которые должны называться в честь присутствия русских иммигрантов или поселенцев, но эти топонимы могут также относиться к деятельности русских торговцев или даже к фамилии «*Orosz*». Однако, они не предоставляют сведений о периоде формирования местностей или о причинах их заселения русскими, которые жили или жили в этих селениях.

Вторая часть работы посвящена анализу титула *dux Ruizorum*, приписанного князю Эмерик (сыну короля Святого Стефана), и автор приходит к выводу, что слово *ruiz* ~ *ruz* не означало еще «судья, стражник», а скорее этнический русский. Титул *dux Ruizorum* может означать, что князь Эмерик имел русских под своей властью. Эта русская популяция, установленная до 1031 г., в западных регионах Венгрии Средневековья (около современных *Oroszvár* ~ *Rusovce*) играла важную политическую роль в 1024—1031 гг., когда отношения между Венгрией и Священной Римской империей превратились в враждебные. Титул *dux Ruizorum* «главы (князя) русских» князя Эмерика уникален и не встречается в истории Венгрии, он должен свое существование определенным историческим условиям.

Дюла Кришто

РУССКИЕ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ АРПАДОВ

В первой части работы автор рассматривает названия поселений типа *Orosz*, *Oroszi* и т. п. на территории средневековой Венгрии. Вышеупомянутые названия возникали на основе разных мотивов: либо короли расселяли русских в Венгрии, либо русские сами поселялись здесь; но источниками названий поселений могли послужить и пребывание русских купцов в Венгрии и отдельные лица, носившие имя *Orosz*. Названия поселений типа *Orosz*, *Oroszi* и т. п. сами по себе не указывают ни на время возникновения поселений, ни на то, каким путем попали туда русские.

Во второй части работы рассмотрен титул *dux Ruizorum* герцога Имре — сына короля Иштвана I Святого. Автор приходит к выводу о том, что к этому времени слово *ruiz* ~ *ruz* еще не приобрело позднее значение «привратник, телохранитель», а непосредственно указывало на русскую народность. Таким образом титул *dux Ruizorum* герцога Имре несомненно свидетельствует о господстве над русскими. Это русское население было расселено до 1031 г. на западе, в пограничной части средневековой Венгрии (в окрестностях современного *Oroszvár* ~ *Rusovce*). Они играли важную политическую роль в 1024—1031 гг., когда отношения между Венгрией и Священной Римской империей превратились в враждебные. Титул *dux Ruizorum* герцога Имре возник в определенных исторических условиях, ни раньше, ни позже не существовал.